

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ ЯК СРОДАК СТВАРЭННЯ КАМІЧНАГА (НА МАТЭРЫЯЛЕ БЕЛАРУСКАЙ ДРАМАТУРГІІ)

У лінгвістычных працах неаднойчы адзначалася, што фразеалагізмы – яркі стылістычны сродак, паколькі ім уласціва не толькі намінацыйная функцыя, а і ацэначная, эмацыйная, экспрэсіўная і інш. [1, с. 592; 20, с. 26–28; 16, с. 91; 15, с. 382]. Не менш шырока, чым лексічныя сродкі, фразеалагізмы выкарыстоўваюцца ў мастацкай літаратуры, у тым ліку і ў драматургіі, для дасягнення камічнага эфекту [5, с. 31; 9, с. 288–292; 6, с. 202]. Можна выдзеліць два спосабы іх ужывання – некаламбурнае і каламбурнае. Разгледзім разнавіднасці некаламбурнага выкарыстання фразеалагізмаў – у нязменным выглядзе і з рознымі змяненнямі.

I. Фразеалагізмы без змянення формы і зместу. Выкарыстанне нетрансфармаваных фразеалагізмаў для дасягнення камічнага эфекту адзначаецца многімі даследчыкамі моўнага майстэрства пісьменнікаў [11, с. 92–95; 18, с. 88; 13, с. 77; 8, с. 11; 19, с. 14; 4, с. 209, 213; інш.]. Спынімся на разглядзе найбольш пашыраных у беларускай драматургіі спосабаў рэалізацыі фразеалагізмамі функцыі стварэння камічнага.

1. Ужыванне фразеалагізмаў, за якімі узуальна замацавана камічная канатацыя. Некаторыя з іх з'яўляюцца метафарычнымі моўнымі адзінкамі з жывой унутранай формай, якія не толькі называюць пэўныя з'явы, але і вобразна характарызуюць іх. Напрыклад, фразеалагізмы *адліць ад яйка* (разм. асудж.-іран. 'неверагодна спрытна ўкрасці, прысвоіць чужое нават тады, калі гэта здаецца немагчымым'), *навастрыць лыжы* (разм. іран. 'сабрацца ісці, ехаць куды-н. '), *мамін сыноч* (разм. іран. 'распешчаны, збалаваны чалавек'), *мядзведзь на вуха наступіў* (разм. часам жарт. 'у каго-н. няма музыкальнага слыху, здольнасцей да музыкі'), *вудачкі зматаць* (праст. іран. 'паспешліва знікнуць') ужо сваёй унутранай формай выклікаюць камічнае ўражанне: [Хадыка:] *Я – шкурнік?* [Першы баначнік:] *А то не! Ты і ад яйка адальош!* (Р. Кобец. Гута.) [Бацька:] <...> *Бач ты яе! Навастрыла лыжы! Сабралася! Хто табе сказаў, што ты першая туды застрыгікаеш?* (А. Дударай. Парог.) [Кандрат:] *З Габараўкі. Сын настаўніцы. Дровы прыйшоў купляць. Ні разу касы не трымаў у руках. Захацеў пакасіць. Мамін сыноч!* (І. Шамякін. Не верце цішыні.) [Айцец Вікенцій (паволі):] <...> *Не-не, давайце па галасах.* («Харысты» збянтэжаны.) [Нестар:] *Ды не выйдзе ў нас нічога! Мне мядзведзь на вуха наступіў.* (Г. Марчук. Пеўчыя сорак першага года.)

Камічны эфект у метафарычных фразеалагізмах дасягаецца нечаканым збліжэннем двух значэнняў, звязаных на аснове «несапраўднай аналогіі» [3, с. 17], таму што лагічна правільнае супастаўленне не выклікае ў рэцыпіента (чытача, слухача) патрэбнага стылістычнага эфекту.

* Тут і далей семантычная і стылістычная характарыстыка фразеалагізмаў даецца (за рэдкім выключэннем) паводле двухтомнага «Фразеалагічнага слоўніка беларускай мовы» І. Я. Лепшава [12].

2. Канцэнтрацыя стылістычна зніжаных фразеалагізмаў, перш за ўсё прастамоўных: [Ян:] <...> *Што гэта, куме: ці воўк здох, што ўрэшце ўспомніў аба мне? Гэтулькі часу і носа не ткнуў.* (К. Каганец. Модны шляхцюк.) [Лявон:] *Пачакайце, яна вам яшчэ пакажа сябе! Зяць жа перад ёй як ягнё. На сваю галаву прыдумалі гэта!.. І на маю... Бокам вылезе вам гэты дэпутат.* (А. Макаёнак. Лявоніха на арбіце.) [Маланка:] *Утрэскаўся ў цябе па вушы!* [Юля:] *А ідзі ты!..* [Маланка:] *Чэснае слова! Праходу мне не дае.* [Юля:] *Ну і што?* [Маланка:] *Як што?* [Юля:] *Падумаеш...* [Маланка:] *Ты, Юлька, не круці носам!* <...> (А. Макаёнак. Каб людзі не журыліся.)

Канцэнтравана могуць ужывацца выклічнікавыя фразеалагізмы з сінанімічным значэннем, якія характарызуюцца моцным эмацыйным патэнцыялам (запалам). Як адзінкі «другаснай намінацыі», якім уласцівы «выключна канататыўны аспект значэння» [2, с. 67, 66], такія фразеалагізмы вымаўляюцца з адметнай, эмацыйна насычанай інтанацыяй, якая дапамагае перадаць адносіны персанажа да пэўнай асобы: [Мальвіна (нездаволеная):] *Няма?! От, навіна! Дык чаго на кірмаш прыйшоў? Ну і панок, трасца табе ў бок! Каб на цябе ліха!* (В. Вольскі. Несцёрка.)

Часам сінанімізуюцца фразеалагізмы і асобныя лексемы: [Старшыня:] *Ды ён, напэўна, скажа нам сваё прозвішча. Дзе той таварыш?* [Галасы:] «*Няма!*» – «*Змыўся недзе!*» – «*Драла даў!*» (К. Крапіва. Канец дружбы.) Камізм абумоўлены размяшчэннем кампанентаў сінанімічнага рада паводле экспрэсіўна-нарастальнай градацыі: калі безасабова-прэдыкатыўнае слова *няма* толькі канстатуе адсутнасць «таго таварыша», то гутарковы дзеяслоў *змыўся* і прастамоўны фразеалагізм *драла даў* экспрэсіўна характарызуюць дзеянне, прычым фразеалагізм – з большай ступенню экспрэсіўнасці.

3. Ужыванне фразеалагізмаў як семантычных кантрастываў: [Фядора:] <...> *Маладых віншавалі – салаўямі разліваліся. А цяпер яму, другому, фігаю носа не дастаць. Сядзяць цяцеры ў сабакі вачэй пазычыўшы!..* <...> (А. Петрашкевіч. Злыдзень.) У межах адной рэплікі сутыкаюцца семантычна разнапланавыя фразеалагізмы *салаўямі заліваліся* (разм. жарт. 'гаварылі красамоўна, з вялікім захапленнем') і *фігаю носа не дастаць* (праст. неадабр. 'хто вельмі ганарыцца, фанабэрыцца, зазнаецца'), *у сабакі вачэй пазычыўшы* (разм. неадабр. 'страціўшы сумленне, сорам, набраўшыся нахабнасці').

4. Канкрэтызацыя фразеалагізма параўнаннем. Параўнанні не парушаюць структурнай цэласнасці фразеалагізма, а толькі прадметна-наглядна канкрэтызуюць яго, узмацняюць камізм: [Адольф:] *А панна Паўлінка ўсё жартуе.* (Адвітваецца. Выходзячы, убок.) *Вот так на ўсе бакі дзеўка! Адным словам, як сторублёвая кабыла. Гэткая – дыхт для мяне жонка!* (Я. Купала. Паўлінка.) [Карэспандэнт (смяецца):] *А вы, бачу я, чалавек востры на язык, як той Эзоп.* (А. Макаёнак. Перад сустрэчай.) [Даміцэля:] *Замятай вось лепей, а не мялі языком, як калатаўкай!* <...> (Я. Купала. Прымакі.)

5. Удакладненне фразеалагізмам экспрэсіўна афарбаных (нярэдка іранічна) слоў або іх спалучэнняў: [Даніла (праводзіць вачыма Маргуна, які праходзіць па вуліцы):] *Здраў нос і дзень добры не скажа.* [Рыгор:] *Перамену чуе.* [Даніла:] *А быў жа такі мякецькі, хоць ты яго да раны прыкладай!* (К. Крапіва. Партызаны.) [Сізоў (Беражному):] *Нават не паспрабаваў адгаварыць! Слімак!* [Беражной:] *Хто? Я – слімак?!* [Афіцэр:] *Ты. «Які прамойца!» Развесіў вушы!..* (І. Мележ. Дні нараджэння.) [Клава:] *Лушка! Лявон! Дзе вы?* (Клава заглядвае ў пакой, дзе схаваўся Лявон.) *Добры дзень, Лявон Сцяпанавіч! Ух ты... які ты!..* (Какетліва.) *Вачэй не адвесці!..* (А. Макаёнак. Лявоніха на арбіце.) Так, персанаж п'есы І. Мележа (Афіцэр) кліць з Беражнага, пра што сведчыць графічны паказчык іранічнай інтанацыі – двукоссе («Які прамойца!»), і падмацоўвае сваю «высокую» ацэнку стылістычна зніжаным фразеалагізмам *развесіў вушы!*

6. Парушэнне тыповай спалучальнасці фразеалагізмаў: [Стары Верас:] *Яна думае – бык святым духам жыве.* (К. Крапіва. Пяюць жаваранкі.) [Мікола:] *Кацёл разарвала.* [Рыгор:] *Вечны пакой за заводзіку. Амінь.* (Е. Міровіч. Перамога.) [Манш (даверліва):] *Скажу вам шчыра, Канстанцін Сяргеевіч... Прасіць-та я прасіў, але мала верыў, што яны вас выпускаць. Звяр'ё!.. Моцна вас б і л і ?* [Заслонаў:] *Ад душы. Не шкадавалі.* (М. Матукоўскі. Паядынак.) Фразеалагізм *святым духам* (разм. жарт.-іран. 'нічога не еўшы'), для якога тыповай з'яўляецца пазіцыя пры дзейніку-асобе, спалучаецца з дзейнікам са значэннем адушаўленага прадмета. Для фразеалагізма *вечны пакой* ('як выказванне добрай памяці пра нябожчыка'), які нарматыўна ўжываецца з дапаўненнем-асобай, сувязь з дапаўненнем са значэннем неадушаўленага прадмета з'яўляецца аказіянальнай. Ненарматыўна звязаны таксама фразеалагізм *ад душы* ('з усёй шчырасцю, адкрытасцю') з дзеясловам *білі*.

7. Канцэнтрацыя ў адным кантэксце стылістычна зніжаных фразеалагізмаў і праклёнаў нефразеалагічнага тыпу. Праклёны як эмацыйна насычаныя звароты выражаюць адмоўна-камічнае стаўленне персанажа да пэўнай асобы: [Аксана:] *Каб табе пуста было! Каб на табе ліха ездзіла! Каб табе ядры ў жорнах паціскала, як ты ціскаў яе!* (Лямантуе.) <...> *Каб табе каўбух так парвала, як ты... Злыдзень! Абармот! Цьфу табе ў вочы! Каб табе іх пятакамі закрылі!* (А. Макаёнак. Таблетку пад язык.) У адным кантэксце спалучаюцца стылістычна зніжаныя фразеалагізмы-праклёны (*каб табе пуста было!* і *каб на табе ліха ездзіла* са значэннем 'выказванне абурэння, злосці') і праклёны нефразеалагічнага характару (*каб табе ядры ў жорнах паціскала, каб табе каўбух так парвала, каб табе іх пятакамі закрылі!*).

II. Фразеалагізмы са змяненнем структуры і семантыкі. Структурна-семантычныя змяненні фразеалагізмаў служаць для дасягнення пэўнага мастацкага эфекту, у тым ліку і камічнага [11, с. 124, 128, 142, 149 і інш.; 17, с. 9–11; 10, с. 14, 19; 14, с. 74; 4, с. 209–214; інш.]. Лічыцца, што «чым у большай ступені адбываецца трансфармацыя формы або транспазіцыя семантыкі фразеалагічных адзінак», чым далей яны ад «тыпізаваных, сацыяльна замацаваных уяўленняў», тым «больш дзейсны іх стылістычны эфект» [2, с. 73]. У сувязі з гэтым наўрад ці можна пагадзіцца з даследчыкамі, якія сцвярджаюць, што «пашырэнне кампанентаў, як і іншыя прыёмы пераўтварэння, не разбурае ФЕ (фразеалагічную адзінку. – В. Р.) і не носіць камічнага характару», а толькі «паглыбляе разуменне зместу» [7, с. 21, 22].

Найбольш пашыраныя ў беларускай драматургіі наступныя прыёмы ўжывання фразеалагізмаў са змяненнямі структурна-семантычнага характару.

1. Элімінацыя кампанентаў фразеалагізма. Асабліва экспрэсіўна насычаныя фразеалагізмы з элімінацыяй апорнага (абавязковага) кампанента, адсутнасць якога з'яўляецца стылістычна значным, паколькі прыцягвае ўвагу чыгача: [Андрэй:] *А старыя калгаснікі крыюць іх трохпавярховымі... Нельга адасабляць мужыка ад агарода, саду, хлёўчыка... А да ветру выйсьці – для селяніна справа звычайная.* (К. Губарэвіч. З вяршыні відаць далей.) Адсутны кампанент фразеалагізма *крыюць <шматпавярховымі> матамі* (разм. 'груба лаюцца') аднаўляецца з кантэксту, паводле наяўных кампанентаў (*крыюць, трохпавярховымі*) як істотна важных у семантычных адносінах.

2. Замена аднаго з кампанентаў фразеалагізма экспрэсіўна больш зніжаным (нярэдка сінонімам): [Ігнат:] *Я дзіўлюся, як можа такая шуя бываць у вас, нейкі каваль і, мусіць, камуніст, бо такую хвізку развёў на фізкультуры...* (У. Галубок. Ветрагоны.) [Ягдка:] *Ой, не магу! Траянскі жарабец!* (Рагоча.) (М. Матукоўскі. Амністыя.) Мадыфікаваны фразеалагізм *хвізку развёў* утвораны на аснове узуальнага *разводзіць антымоніі* (праст. неадабр.

‘весці пустыя, непатрэбныя размовы’) шляхам замены кампанента з кніжнай стылістычнай афарбоўкай *антымоніі*, які абсалютыўна не ўжываецца ў мове, гутарковым словам *хвізіку*. У абноўленым фразеалагізме *траянскі жарабец* (*недабр.* ‘чалавек, які са здрадніцкімі намерамі дамагаецца чыйго-н. даверу’) прамое значэнне кампанента *жарабец* (‘конь-самец’) асацыюецца таксама са зневажальна-пераносным (у дачыненні да чалавека).

3. Замена прыфразеалагічнага кампанента кантэкстава абумоўлена: [Злыдзень (б’е далоняй па стале):] <...> *Няхай чалавек п’е і раскажае, а ты яго слухай, слухай, слухай, пакуль ён выгаварыцца да дна.* <...> (А. Перашкевіч. Злыдзень.) Ужыванне аказіянальнага фразеалагічнага суправаджальніка *выгаварыцца* (замест узуальна замацаваных *вычарпаць, выпіць, скарыстаць* і пад.) матывавана прэпазіцыйным кантэкстам – дзеясловам *раскажае*.

4. Аплікацыя фразеалагізмаў: [Верачка (смяецца):] *Ён – сірата? Ён – моладзец! Ён ніякіх цяжкасцей не баіцца. Ён заве мяне на БАМ! У Сібір! На Камчатку! Хоць к чорту лысаму ў зубы!* <...> (А. Макаёнак. Верачка.) Утварэнне аплікаванага фразеалагізма пры накладанні экспрэсіўных фразеалагізмаў *чорту ў зубы* (*праст.* ‘у небяспечнае месца, на рызыкоўную справу’) і *чорт лысы* (*праст.* *недабр.* ‘невядома хто’) суправаджаецца пашырэннем яго часціцай *хоць* (як узмацняльнікам экспрэсіі) і прыназоўнікам *к*.

5. Устаўка ў фразеалагізм кампанентаў або далучэнне да яго: [Лушка:] *Як жа не мая, калі яна мая?! Ой, Лявон, нешта ў лесе вялікае-вялікае здохла.* <...> (А. Макаёнак. Лявоніха на арбіце.) [Макар:] *Чакай, Надзя. Я сам сабюся. Я ж – не Гаворка.* [Гаворка:] *Не вялікі гаварун Гаворка. Наадварот, ты на промовах сто сабак з’ёў.* (І. Шамякін. Выгнанне блудніцы.) Устаўленае азначэнне-рэдуплікат *вялікае-вялікае* і далучаны лічэбнік з акалічнасным значэннем *сто* садзейнічаюць гіпербалізацыі камічнай экспрэсіўнасці фразеалагізмаў.

6. Пабудова фразеалагізмаў па аналогіі з узуальнымі. У некаторых выпадках на аснове узуальных фразеалагізмаў, каб зрабіць іх больш адэкватнымі пэўнай сітуацыі, драматургі ствараюць аказіянальныя фразеалагізмы, якія вызначаюцца большай камічнай экспрэсіўнасцю, чым іх прататыпы. Не выклікае сумнення, што ў наступным прыкладзе з п’есы А. Пётрашкевіча «Злыдзень» аказіянальны фразеалагізм створаны на аснове узуальнага (*зваліць*) з *хвораі галавы на здаровую* (*разм.* *недабр.* ‘з вінаватага на невінаватага’) у выніку замены кампанентаў на сітуацыйна абумоўленыя: [Злыдзень (з параграфа):] *Гэта ўжо называецца – зваліць з разумнай галавы на разумнейшую.* Матывацыя такой замены вынікае з папярэдняй рэплікі, з якой можна даведацца (няхай сабе і ў самых агульных рысах) пра валакіту і бюракратызм з абменам жыллой плошчы: [Самасейкін:] *Цудоўна! Выдатна, дарагая Паўліна Іванаўна... І мы з усёй бы душой, але парадак ёсць парадак... Ён не намі ўстаноўлены, і вы зразумеце нас правільна... (Праводзіць наведвальнікаў да дзвярэй.) Каб зрабіць абмен, вы павінны атрымаць дазвол з тых міністэрстваў ці ведамстваў, якім належыць абменьваемая вамі плошча... І вы правільна зразумеце...*

Разгледжаны матэрыял сведчыць, што фразеалагізмы з’яўляюцца яркім сродкам стварэння камічнага ў беларускай драматургіі. Дзеля гэтага выкарыстоўваюцца фразеалагізмы як у нязменным выглядзе, так і трансфармаваныя. Пры ўжыванні фразеалагізмаў без змянення формы і зместу камічны эффект дасягаецца іх умелым выкарыстаннем у спецыяльна створаных кантэкстах, а ў трансфармаваным выглядзе – у выніку іх структурна-семантычных змяненняў.

ЛІТАРАТУРА

1. *Аксамітаў А. С.* Фразеалогія // Беларуская мова: Энцыкл. / Пад рад. А. Я. Міхневіча. – Мн., 1994.

2. **Аксамітаў А.** Функцыянаванне і ўспрыняцце фразеалагізмаў у тэксце твораў Якуба Коласа // Роднае слова. – 1996. – № 7.
3. **Артемова А. Ф.** Механизм создания комического в английской фразеологии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1976.
4. **Баранник Л. Ф., Запорожцева А. В.** Приемы трансформации фразеологических единиц в романе И. Ильфа и Е. Петрова «Двенадцать стульев» // Язык и стиль произведений И. Э. Бабеля, Ю. К. Олеси, И. А. Ильфа и Е. П. Петрова. – Киев, 1991.
5. **Вакуров В. Н.** Речевые средства юмора и сатиры в советском фельетоне. – 2-е изд. – М., 1969.
6. **Голуб И. Б.** Стилистика современного русского языка. – 2-е изд. – М., 1986.
7. **Дубинский И. В.** Уточнение фразеологического компонента как стилистический прием // Вопросы стилистики: Межвуз. науч. сб. – Саратов, 1973. – Вып. 6.
8. **Жумагулова В. И.** Лингвостилистические средства создания комического в языке сатирического журнала «Шмель»: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1988.
9. **Касьянов А. В.** О некоторых особенностях использования фразеологии в произведениях Н. В. Гоголя // Уч. зап. Моск. обл. пед. ин-та им. Н. К. Крупской. – Т. 160. Русский язык: Вопросы русской фразеологии. – М., 1966. – Вып. 11.
10. **Колесникова Э. Г.** Приемы обновления фразеологизмов в произведениях И. Ильфа и Е. Петрова // Вопросы истории и стилистики русского языка. – Иркутск, 1966.
11. **Лепешай І. Я.** Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы. – Мн., 1984.
12. **Лепешай І. Я.** Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: У 2 т. – Мн., 1993.
13. **Межжерина С. А.** Взаимодействие фразеологического оборота и контекста в художественной речи // Русский язык в школе. – 1971. – № 3.
14. **Наумов Э. Б.** Способы трансформации фразеологизмов (на материале произведений И. Ильфа и Е. Петрова) // Русский язык в школе. – 1971. – № 3.
15. **Телия В. Н.** Фразеологизм // Русский язык: Энцикл. – М., 1979.
16. **Цікоці М. Я.** Стылістыка беларускай мовы. – 2-е выд. – Мн., 1995.
17. **Шевченко Л. А.** Речевые средства создания комического в творчестве А. П. Чехова: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Мн., 1962.
18. **Шевченко Л. А.** Роль фразеологизмов в создании комического в творчестве А. П. Чехова // Даследаванні па беларускай і рускай мовах. – Мн., 1958.
19. **Шевчук Л. В.** Формирование языковых средств комического в современной сатире: традиции и новаторство: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Одесса, 1991.
20. **Янкоўскі Ф. М.** Беларуская фразеалогія. – Мн., 1981.

SUMMARY

Two types of phraseological units are considered in the article: without changes of their structure and content and with them. It is ascertained, that a comical effect in phraseological units without changes is reached when using them in special created contexts. In case of phraseological units being changed a comical effect can be reached as a result of their formal and semantic transformations.